

Nina Romanowska
WSP Bydgoszcz

MOTYWY ORIENTALNE WE WCZESNYCH
POEMATACH KAUKASKICH M. LERMONTOWA

Michał Lermontow był romantykiem. Romantyzm ukształtował jego wyobraźnię, dał gotowe konwencje poetyckie, które pozwoliły mu wyrazić swoją wizję świata i swój stosunek do życia i ludzi. Mimo że twórczość M. Lermontowa formowała się pod urokiem innych romantyków, warsztat jego cechowała oryginalna poetyka romantyczna i niepowtarzalna indywidualność pisarska.

Wczesne poematy kaukaskie Lermontowa, nawiązujące do tradycji orientalnych poematów Byrona oraz romantycznych poematów Puszkina, stanowiły określony etap twórczej drogi poety. Ich treść ideowa wyraziła się w kreowaniu bohaterów urzeczonych ideą wolności, samotników o silnych namiętnościach i ogromnej woli, przeważnie mścicieli, ukazanych na tle kaukaskiej przyrody i barwnych obrazów życia oraz zwyczajów górali.

Przedmiotem prezentowanego artykułu jest problematyka orientalnych motywów, obecnych we wczesnych utworach kaukaskich M. Lermontowa, oraz ich percepcja w kształtowaniu orientalnych sylwetek bohaterów romantycznych.

Dla europejskiej świadomości kulturalnej początku XIX wieku Wschód stanowił ważny przedmiot zainteresowań. Koneksje ze Wschodem określały problemy ekonomiczne i poli-

tyczne, zainteresowania literackie i psychiczne. Pisarze romantyczni odbywali podróże do krajów wschodnich. Podróż Chateaubrianda na Wschód, opisana później w "Podróży z Paryża do Jerozolimy", podróże Byrona, opisane w "Childe Haroldzie" i odzwierciedlone w jego poematach wschodnich, wiersze o Krymie i o Hiszpanii Mauretańskiej u Mickiewicza, wojaże Słowackiego na Wschód i ich odbicie w jego utworach - wszystko to dowodziło, że orientalizm stał się jedną z cech europejskiego romantyzmu XIX wieku. Ten zachwył Wschodem określił Wiktor Hugo w przedmowie do swego zbioru "Les Oriental" /1822 r./. Pisał on: "... autor niniejszego zbioru, być może sam tego nie zauważając, podporządkował się ogólnemu prądowi... Zresztą, jako poeta /.../ zawsze odczuwał on żywe zainteresowanie do świata wschodniego. Tam w oddali dostrzegał on wysoką poezję w całym jej blasku. Wielkością, obfitością, żywnością tam wszystko przypominało średniowiecze - drugi ocean poezji"^{1/}.

Dla Rosjanina Wschodem był Kaukaz z jego problemami politycznymi, ekonomicznymi i kulturalnymi. Przez całą pierwszą połowę XIX wieku toczyła się wojna kaukaska, która srodziła ogromną literaturę historyczną i pamiętnikarską.

Inspiratorem tematu kaukaskiego w literaturze rosyjskiej był Puszkina. Przebywał on dwa miesiące na Kaukazie i został oczarowany jego krajobrazami oraz malowniczymi obyczajami górali. Pierwszym większym utworem Puszkina o Kaukazie był poemat pt. "Jeniec kaukaski" /1822/, cały przepojony głębokimi rozmyślaniami nad problemami rosyjskiego życia

społecznego i nad losami górali, wciągniętych do wojny z Rosją^{2/}. Znaczenie tego poematu dla literatury rosyjskiej było ogromne. Po raz pierwszy wprowadzono do literatury rosyjskiej postać rozczarowanego bohatera byromowskiego, doświadczonego przez świat i ludzi, postawionego przez autora w nowych niezwykłych warunkach. Po raz pierwszy w sposób tak pełny i sugestywny pokazany został czytelnikowi kraj, niby bliski, lecz niezbadany i nęcący swoją pięknnością. Poemat Puszkina ukazał przed czytelnikiem rosyjskim kraj pełen namiętności, uczuć, myśli tam, gdzie, według ówczesnych poglądów, "kryły się" tylko rozbój, dzikość i ciemność^{3/}.

Z Kaukazem związani byli tacy pisarze i poeci rosyjscy tego czasu, jak: A.Gribojedow, A.Bestużew-Marliński, A.Odojewski, A.Poleżajew. Tematykę kaukaską - śladem Puszkina - kontynuował M.Lermontow. Twórczość i losy życiowe tego pisarza związały się z Kaukazem tak głęboko, jak u żadnego z poetów rosyjskich. Już w latach młodzieńczych Lermontow interesował się Wschodem. Świadczą o tym jego wczesne utwory. L.Grossman uważa, że głównym źródłem wiadomości przeszłego poety o Egipcie i Babilonie była biblia, która stanowiła wyjątkowe bogactwo rodzajów literackich - alegorii, aforyzmów, mitów, baśni, pieśni ludowych, podań i in.^{4/} W szkołach zapoznawano uczniów nie tylko z literaturą klasyczną, ale i z poezją wschodnią /żydowską/. Lata nauki na uniwersytecie pogłębiły u Lermontowa zainteresowania Orientem. Na Uniwersytecie Moskiewskim słuchał on wykładów mono-

graficznych z orientalistyki profesorów A.W.Bołdyriewa i M.A.Karkunowa, później - profesora N.Nadieżdina. Wykłady Nadieżdina szczególnie pasjonowały słuchaczy i pobudzały ich do samodzielnych badań problemów kultur wschodnich.

Wczesny orientalizm Lermontowa inspirowany był również przez inne źródła. Poezja najnowsza, literatura współczesna, romantyzm europejski - wszystko to mogło pobudzać zainteresowania poety Wschodem i jednocześnie rozszerzać bogaty zapas obrazów, tematów, pomysłów. Lermontow pojawił się w literaturze, gdy utwory poetów wschodnich weszły już szeroko do literatury europejskiej i nadal oddziaływały na jej dalszy rozwój. Lermontow mógł poznać, oprócz tego, szereg motywów wschodnich współczesnej poezji rosyjskiej, przede wszystkim jednak Puszkina.

Dużo wcześniej przed zapoznaniem się z orientalizmem europejskim i rosyjskim w literaturze Lermontow bezpośrednio zetknął się z "rosyjskim" Wschodem - Kaukazem, gdzie w dzieciństwie przebywał trzykrotnie. Już w młodzieńczych latach przyciągała go tematyka kaukaska. Wysokie góry Kaukazu, bogata przyroda, przywiązani do wolności śmiały synowie gór - wszystko to przyciągało wyobraźnię Lermontowa.

Wschód dla Lermontowa był elementem rosyjskiej świadomości politycznej i kulturalnej lat 30-tych XIX wieku, ten ogólnoeuropejski element myśli romantycznej, szczególnie jaskrawo ucieleśniony był w życiu i twórczości Byrona. Na tle byronizmu Wschód kojarzył się z wygnaniem, z długimi wędrówkami skazanego na samotność człowieka, z walką o wyzw-

wolenie narodowe Grecji, z protestem przeciwko cywilizacji Europy okresu restauracji i panowania reakcji. Bohater liryczny wczesnych utworów Lermontowa przejawia, jak u Byrona, cechy majestatycznej osobowości ludzkiej, działającej w niezwykłych warunkach monumentalnych gór kaukaskich. Należy podkreślić, iż ucieczka Lermontowa - również innych romantyków rosyjskich - w świat Orientu /Kaukazu/ była nie tylko modą wziętą z Zachodu /Byron/, lecz ucieczką od ówczesnej rzeczywistości rosyjskiej, przejawem buntu wobec niej, poszukiwaniem innego lepszego świata.

Tematowi Kaukazu Lermontow poświęcił kilka poematów /"Kallj", "Auł Bastundzi", "Izmail - Bej", "Hadzi Abrek", "Uciekinier", "Mcyri", "Demon"/ i szereg wierszy /"Pieśń gruzińska", "Lubię łańcuchy gór błękitnych", "Czerkieska", "Kaukaz" i inne/. Utwory te autor zaczął pisać w okresie szerokiego rozpowszechnienia się w literaturze rosyjskiej poematu romantycznego. Opierał się on na tradycjach artystycznych Byrona i Puszkina, nie był też wolny od wpływów Marlińskiego, którego powieści o Kaukazie miały ogromne powodzenie wśród postępowej młodzieży tego czasu. Wzorując się na tych tradycjach Lermontow wiele zmienił w swoich poematach, zgodnie z wymogami owych czasów i problemami własnej twórczości.

Wczesne poematy kaukaskie Lermontowa nie są jednolite pod względem tematyki i stylu. "Kallj" /1830-31/, "Auł Bastundzi" /1822-33/, "Hadzi Abrek" /1833/ można nazwać poematami obyczajowymi. Łączy je temat zemsty - przed-

stawiony w różnych wariantach. Ekspozycja zwyczaju zemsty rodowej w orientalnych utworach romantyków było związane z motywem więzi rodzinnych oraz przeświadczeniem, że Wschód staranniej przechowuje naturalne związki krwi^{5/}.

Poemat "Izmail-Bej" /1832/ zawiera tematykę wojenną i narodowyzwoleńczą.

Ten cykl Lermontowa otwiera niewielki poemat "Kallı"^{6/}, który nosi podtytuł "Opowieść czerkieska". Podtytuł poematu jest trafny, ponieważ opisane w nim wydarzenia toczyły się wysoko w górach Kaukazu, gdzie mieszkali Czerkiesi i Kabardynczy. Zwyczaj krwawej zemsty był na Kaukazie szeroko rozpowszechniony, szczególnie wśród górali Kaukazu Północnego. Ten starożytny wschodni zwyczaj nie mógł nie zainteresować Lermontowa - romantyka. Przejawiała się tu nie tylko egzotyka, ale i swoiste bohaterstwo związane ze spełnieniem przysięgi. Poematem "Kallı" Lermontow jakby odsłonił tajemniczy i mało znany świat gór kaukaskich, gdzie panowały zwyczaje dawno zapomniane w krajach cywilizowanych. Należy wspomnieć, że autor w tym utworze opierał się na podaniach góralskich^{7/}.

Fabula poematu "Hadzi Abrek" ukazuje zemstę rodową w formie wyjątkowo makabrycznej. Dokonuje jej główny bohater Hadzi Abrek^{8/}, tytułowa postać utworu.

Bardziej złożony i głębszy w sensie introspekcji psychiki bohatera jest poemat "Aul Bastundzi". Jego fabuła jest oparta na legendzie czerkieskiej opowiadającej o kłótni dwóch braci^{9/}.

Poematy Lermontowa pokazują, że autor nie miał zamiaru kreślić idealnego obrazu Kaukazu jako kraju szczęśliwego. Lermontow podzielał romantyczną wizję, że Wschód to kraj "namiętnych pasji, renegatów i gjaurów, skłóconych ze społeczeństwem mrocznych samotników"^{10/}.

Konstrukcja fabularna poematów "Kały", "Auł Bastundzi" oraz "Hadzi Abrek" należy do typowych dla gatunku "powieści poetyckiej".

W centrum uwagi autora znalazł się bohater prymitywny i namiętny, a do tych cech sprowadzało się właściwe dla orientalizmu romantycznego wyobrażenie człowieka autentycznego^{11/}. Tu nie ma charakterów opracowanych wszechstronnie, ukazanych w rozmaitych okolicznościach. Są to raczej poszczególne stany duchowe, wcielenia rozszalałych namiętności, najczęściej jednej. Adżiego, Selima i Hadżiego Lermontow kreował na bohaterów typowo romantycznych: zagadkowych i niezwykłych, obdarzonych umiłowaną wolnością osobistą, buntujących się przeciwko wszelkim kanonom krępującym człowieka. Śmierć rodziców z rąk wrogów rodu nakazuje Kabardyncowi Adżiemu spełnić obowiązek zemsty rodowej:

"... on gotow

Obyczaj diedow i otcow

Ispołnit 'swiato nad wrogami...^{12/}"

Czerkies Hadzi, który utracił brata z rąk księcia Bej-Bułata, stawia obowiązek zemsty krwi ponad wszystko. Dlatego wyrzekł się przyjaźni, miłości, wszystkich dóbr ziemskich:

"Niet, za jedinyj mszczenja czas,
Klanus ja nie wzial by wsielennoj."

Droga zemsty rodowej doprowadzila ich do morderstwa.

Morderca zostal i Czerkies Selim. Namietna milosc do Zary, zony brata, okazala sie silniejsza od woli, od własnej dumy, od strachu przed boskim przekleństwem i doprowadzila go do rozczarowania do zycia, ludzi, boga /demonizm/

"Ja znal , czto wasz prorok - nie moj prorok,
Czto ludi mnie czuzyje, a nie bratja..."

Diabolicznosc Selima wynika z jego szalonego uczucia, milosci-zbrodni. Jednoczesnie w tym manifestuje sie wolnosc i autentycznosc ludzka.

Takie natury jak Adzi, Selim, Hadzi mozna bylo spotkac w owczes wiorod gorali Kaukazu. Wlasnie ich przedstawiciele kreowal Lermontow na swoich bohaterow poematow kaukaskich. Kazdy z nich reprezentuje postac zbrodniarza romantycznego.

Poemat "Izmail-Bej"^{13/} wysuwa na pierwszy plan problem walki ludow Kaukazu o swa niezawislosc narodowa i posiada wyraźnie polityczne zabarwienie. Lermontow zainteresowal sie tym problemem nie przypadkowo: rozmyslenia nad tragediã rosyjskich rewolucjonistow szlacheckich mocno absorbowaly poete od mlodzienczych lat. O tym swiadczyla mlodziencza liryka oraz poematy "Ostatni syn wolnosci" i "Litwinka".

"Izmail-Bej" róni sie od poprzednich kaukaskich poematow bardziej złożoną fabulã i sposobem kreowania glównego bohatera.

Autor przedstawił Izmaila^{14/} jako bohatera typowo romantycznego. Jego zjawienie się wśród gór było zagadkowym i tajemniczym:

"Kto 2 etot putnik? russkij? niet."

Lecz uroda, szaty, sposób dosiadanania konia zdradzały w nim Czerkiesa, mieszkańca Kaukazu. Ja nie oszybsia - on czerkies".

Czyniąc górala bohaterem kolejnego poematu Lermontow pokazał niezwykłość postaci Izmail-Beja i oryginalność jego charakteru.

"On dla wielkich sozdan był strastiej,
On ebladał pyłajuszczzej duszoju,
I buri juga otraziliś w niej
So wsiej swojej użasnoj krasotoju!"

Siła charakteru Izmaila przejawiała się przede wszystkim w wielkości celu, który postawił przed sobą i konsekwentnie realizował:

"Niet, nie mirnoj dole,
No bitwam, rodinie i wole
Ubrieczena sud'ba moja".

Umiłowanie wolności, poczucie obowiązku patriotycznego wobec ojczyzny było motorem wszystkich jego działań.

Jak widać, w centrum uwagi autora znalazł się bohater, wyrażający wolnościowe ideały samego poety i jego credo polityczne. W "Izmail-Beju" Lermontow wysuwa na czoło ideały wolności politycznej, podobnie jak to czynili poeci-dekabrysty /np. poemat "Wojnarowski" Rylejewa/, polscy romantycy /np. poemat "Konrad Wallenrod" Mickiewicza/ oraz sam poeta

w "Ostatnim synu wolności" i "Litwince". Ani Byron we wschodnich powieściach, ani Puszkina w poematach południowych nie poruszali konfliktu ponadindywidualnego^{15/}.

Poeta nakreślił swojego bohatera jako nieustraszonego bojownika o wolność ludu i dzielnego wojownika, szanowanego przez towarzyszy broni i groźnego dla wroga.

"Gdzie ż Izmail? - bezwiestnymi gorami
Błądzący on, dierjotsia s kazakami,
I , zamaniw polki ich na soboj,
Pustyniu usypajet ich kostiami...".

Izmail-Bej mścił się na wrogach nie z przyczyn osobistych krzywd, jak to czynili bohaterowie poprzednich poematów Lermontowa. Mścił się za krzywdy swojego narodu, jego samota miała charakter ponadosobisty. Izmail to charakter złożony i subtelny. Natura obdarzyła go namiętną, głęboką wrażliwością, którą cechowała bogata wewnętrzna treść, skomplikowane przeżycia psychiczne. Stając do walki w obronie swego kraju Izmail-Bej nie uniknął samotności i rozterki duchowej, spowodowanej brakiem wzajemnego zrozumienia się z rodakami i z księciem Rosłambekiem w kwestii metod walki z wrogiem.

"I przyzirał on etot mir nicztożnyj,
Gdzie żizn - izmien wzaimnych wiecznyj riad".

Sila charakteru bohatera przejawiała się w tym, że Izmail, nie zrozumiany i samotny wśród rodaków, nie odstąpił od swego wielkiego celu. W ten sposób w postaci Izmail-Beja Lermontow zespolił cechy bohatera dekabrystowskiego i bajronicznego.

Bajroniczne rozdziwienie osobowości bohatera i tragizm jego losu należy objaśnić sprzecznością między romantycznym ideałem Lermontowa a niemożliwością jego realizacji w warunkach rosyjskiej rzeczywistości tego okresu^{16/}.

Bezsprzecznie ważną rolę odegrał tu aspekt społeczny.

Izmail-Bej należał do wyższej warstwy społecznej /kabardyński książę/ i był właściwie daleki od ludu^{17/}.

Izmail-Bej jest więc bohaterem-buntownikiem, który poświęcił się walce narodowowyzwoleńczej. W jego postaci Lermontow w sposób najbardziej pełny uwypuklił narodowy charakter najlepszych przedstawicieli kaukaskich narodów, walczących o niezależność ojczyzny. Surowe życie kaukaskich górali, pełne niebezpieczeństw i wyrzeczeń, ich ciągła walka z wrogiem zewnętrznym wymagały od nich wytrzymałości, odwagi, bohaterstwa. Romantycy wysoko cenili te cechy ludzkiego charakteru. Izmail-Bej posiadał je w najwyższym stopniu. Gorąca miłość do ojczyzny, walka o jej szczęście i wolność, bezprzykładna odwaga, wierność wybranemu celowi, dobrze rozumiany honor osobisty - wszystkie te cechy czyniły obraz Izmail-Beja prawdziwie romantycznym, prawdziwie niezwykłym.

Obok Izmail-Beja w poemacie wystąpił inny przedstawiciel górali - książę Rosłambek^{18/}. Kuzyn Izmaila książę Rosłambek ucieleśnił w sobie ujemne cechy charakteru: zemstę i zazdrość, intrygę i chytrość, umiłowanie sławy, umiejętność wykorzystywania autorytetu. Bezwzględnie walczył on z wrogiem, podstępnie rozprawiał się z każdym, kto stał mu na drodze do sławy /zabójstwo Izmail-Beja/. Książę Rosłambek był uosobieniem okrutnego człowieka Wschodu.

Motyw okrutnego człowieka Wschodu wystąpił już w poemacie "Hadzi Abrek". Wróg Hadzi książę Bej-Bułat w pełni zasługiwał na zemstę: uważał, że nie obowiązuje go żadne prawo, dlatego zdradziecko zabił brata Hadzi Abreka, bezkarnie porwał staremu Lezginowi córkę Leilę. Ten motyw można potraktować jako charakterystyczną dla romantyków próbę spojrzenia w oczy ukrytemu w człowieku złu. Okrucieństwo człowieka Wschodu powracało nieustannie i w polskiej poezji romantycznej o Kaukazie^{19/}.

Opisując dzieje swoich romantycznych bohaterów Lermontow nie mógł przemilczeć spraw erotycznych. Motyw miłości wschodniej był eksponowany w utworach romantycznych obok melodyjnego, bujnego, nieskrępowanego życia. Romantyków zawsze kuszyła erotyka wschodnia, ekscytowała uroda kobiet Wschodu. Toteż Lermontow w każdym poemacie kaukaskim opisywał urodę góralek /Czerkieska Zara - "Auł Bastundzi", Lezginka Leila - "Hadzi Abrek", Lezginka Zara - "Izmail-Bej"/. Urodę góralek podkreślał i Byron - jego bohaterka Leila /"Giaur"/ była Czerkieską, "córką Frangistana".

Uosobieniem piękności góralek była Zara /"Auł Bastundzi"/. Oto jej portret:

"Czerny glaza u sierny młodój,
No u niej glaza czernieje byli,
Skwoz'tien'riesnic, ispołnieny duszoj
Oni błażenstwom siercu goworili!
Wysokij stan iskusnoju rukoj
Był strojno pierietianut bez usilij".

Przy charakterystyce bohaterek Lermontow stosował przeważnie zewnętrzne opisy ich urody i stroju podkreślające egzotyczność postaci, czasem dawał krótki rys psychologiczny. Na przykład, odmowę ucieczki z Selimem Zara objaśniła następująco:

"Otec moj był wielikij woin.

On był swiriepyj wrag, no wiernyj drug...

Ja docz jego, i czest'jego chraniju:

Umru, pogibnu - no nie izmieniu! ..."

Góralki, pokochawszy z namiętnością całej natury wschodniej, gotowe były poświęcić wszystko dla ukochanego, nawet życie. Tak właśnie postąpiła Zara /"Izmail-Bej"/, znosząc mężnie wszystkie trudy walczących dżygitów.

".....Ja powsiudu

W izgnaniu, w bitwach sputnik twój,

Niet, klatwy ja nie pozabudu -

Ugasnut'ili żit's toboj!"

Córy gór nie ustępowały mężczyznom w męstwie i umiłowaniu ojczyzny i wolności. Umiały bronić swojego honoru, pomścić śmierć dzieci i starców.

"No żony gor nie s ženskoju duszoju.

Za pocełujem wsled zwuczit kinżał,

Utprianuł russkij - zachripieł - i pał".

W romantyzmie europejskim istniały już w tym czasie wyraźnie ukształtowane stereotypy kobiety - anioła i kobiety fatalnej. Lermontowowskie bohaterki łączyły w swoim charakterze lepsze cechy obydwu stereotypów: skromność, wdzięk i urodę, namiętność i oddanie, godność i odwagę.

Bohaterowie poematów Lermontowa żyli, cierpieli i walczyli na Kaukazie. Przedstawiony przez poetę Kaukaz jest pełen życia, ruchu, walki i piękna. Żywy obraz Kaukazu ściśle wiąże się z ich romantycznymi bohaterami. Kaukaz u Lermontowa to nie umowna "wschodnia" kraina. On rodził Lermontowowskich bohaterów, kształtował ich charakter, był miejscem ich życia, myśli, poczynań. Poecie udało się głęboko i z dużym artyzmem odzwierciedlić swoistość tej wschodniej krainy, niezwykłość życia jej mieszkańców i piękno przyrody.

Wydaje się, że nikomu przed Lermontowem nie udało się pokazać takiego organicznego zespolenia się bohatera romantycznego z kaukaskim tłem, jak zrobił to autor w analizowanych poematach.

Niezwykłość i piękno gór i przyrody Kaukazu Lermontow podkreślił w każdym poemacie. Ziemi tej autor poświęcił dedykację w poemacie "Auł Bastundzi", w "Izmail-Beju" też wyraził zachwyt nad osobliwością tej krainy:

"Kak ja lubił, Kawkaz moj wieliczawj,
Twóich synow woinstwiennyje nrawy,
Twóich niebies prozracznuju łazur',
I czudnyj woj mgnowiennyh, gromkich bur'..."

Dla romantycznej poezji orientalnej były charakterystyczne opisy ogromu gór, bezkresu pustyni i stepów, bezmiaru mórz. Romantycy dostrzegali, że egzotyczna przyroda nie zawsze była piękna i przyjazna człowiekowi, często występowała jako groźny i wrogi żywioł.

W ujęciu Lermontowa przyroda gór i dolin Kaukazu wystąpiła jako potężna, nieograniczona, żywiołowa, piękna i niebezpieczna:

"I rowny, priamy, kak stiena,
Po bieriegam tiemniejut gory;
Ich krutizna, ich wyszina
Plenijut um, pugajut wzory".

Autor opisał egzotyczną przyrodę Kaukazu w różnych porach dnia: wczesnym porankiem i w gorące południe, wieczorem i nocą. Umiejętnie wykorzystał harmonię i kontrasty obrazów przyrody, przeżyć bohaterów i rozwijających się w utworach wydarzeń. Jako przykład niech posłużą opisy przyrody w poemacie "Hadżi Abrek". Kiedy Hadżi jechał do aulu Bej-Bułata w celu zemsty na nim, dookoła panował pogodny poranek. Jego piękno kontrastowało z okrucieństwem zamiaru Hadżi.

"Wzoszła zaria. Iz-za tumanow
Na nieboskłonie gołubom
Gławy granitnych wielikanow
Wstajut uwienczannyje ldom
W uszczelje obłako prosnuloś,
Kak parus rozowij naduloś
I poniesłoś po wyszinie".

Groźny i złowieszczy obraz górskiej przyrody harmonizował z przeżyciami Hadżi Abreka, który wracał z głową zabitej przez siebie Leily:

"Zaria bledniejet, pozdno, pozdno,
Syraja nocz niedaleka.
S wierszin Kawkaza ticho, grozno
Połzut, kak zmiel, obłaka:
Igru biesswiaznuju zawodiat,
W prowały dusznyje zachodiat..."

W różnorodnych opisach przyrody, zwłaszcza w poemacie "Izmail-Bej", Lermontow osiągnął szczyty sztuki poetyckiej.

Dzika, surowa, a jednocześnie osobliwa i przepiękna przyroda wysokich gór kaukaskich była idealnym orientalnym tłem dla wydarzeń, pełnych napięcia, niezwykłości i tragizmu, które przedstawiono w omawianych utworach. Bohaterowie tych wydarzeń - górale kaukascy - byli jakby żywym uosobieniem wielu cech wschodniego charakteru: buntowniczości, umiłowania wolności, dumy i wierności duszy, napięcia i okrucieństwa. Właśnie warunki Kaukazu zrodziły takie cechy charakteru i tutaj te cechy mogły przejawiać się w najwyższym stopniu. "Dziki" zwyczaj i tradycje mieszkańców Kaukazu Północnego ukształtowane na przestrzeni wieków, święcie chronione przez ludzi i religię, były jeszcze jednym komponentem egzotyki, zawartej w utworach Lermontowa.

Interesujący, autentyczny koloryt lokalny, o którego wprowadzenie szczególnie dbali romantycy, nadały poematom kaukaskim realia egzotyczne. Do nich przede wszystkim należała religia - mahometanizm. Ludy Kaukazu Północnego wyznawały Islam. Podstawą większości upodobań i zwyczajów był

szariat, czyli zbiór norm moralnych w religii islamskiej^{20/}.
W poematach autor kilka razy zaznaczył, że Czerkiesi,
Lezgińcy i Czeczeńcy to muzułmanie. Wiarę proroka wyznawali
Adzi, Selim, Hadzi i Izmail, ojcowie Leily, Zary. Górale
często chwalili Allacha i jego proroka: przy przywitaniu,
oznajmieniu czegoś ważnego, przed powzięciem ważnej decy-
zji. Chwalił Allacha i księżę Rosłambek przy zapoznawaniu
górali z przybyłym z daleka Izmail-Bejem:

"Wielik Alla i Magomiet! -

Woskliknuł kniaz : - Sama mogiła

Pokorna im! w stronie czużoj

Moj brat chranim był ich rukoju..."

W poematach Lermontow wspominał o pokorze muzułmań-
skiej oraz nienawiści do gjaurów. Tak Hadzi Abrek w śmierci
brata z ręki Bej-Bułata widział wolę Allacha. Ojciec Zary,
wypędzony z ojczystej osady, pogodził się ze swoim losem wi-
dząc w tym wolę niebios: "to było niebom suźdieno".

Nienawiść do niewiernych znalazła odbicie w poemacie
"Izmail-Bej". Kto zdradził muzułmanizm uważany był za wroga.
Nic dziwnego w tym, że dżygici Izmaila z pogardą i niena-
wicią patrzyli na jego trupa, kiedy na szyi zabitego księ-
cia zobaczyli Krzyż Świętego Jerzego, ponieważ ten order
przyjęli za krzyż prawosławny i zaczęli podejrzewać Izmaila
o zdradę wiary.

Motyw wschodniej religijności w Lermontowowskich poe-
matach znalazł sporo miejsca nie przypadkowo. Wiązało się to
z mniemaniem romantyków, że ze Wschodu pochodzą wszystkie
najważniejsze i najdojrzałsze religie świata. Z tym przeko-

naniem była związana "stylizacja człowieka orientalnego jakiego człowieka wiary, człowieka czującego boga w przestrzeniach pustyni i gór, a w życiu realizującego jego niepisane, ale odwieczne prawa"^{21/}.

Toteż górale kaukaski w życiu codziennym święcie przestrzegali swoich praw - adatów^{22/} i surowo karali każdego, kto osmielał się je przekraczać.

Jednym z adatów kaukaskich charakterystycznych dla rodziny patriarchalnej było prawo starszeństwa. Ujciec w rodzinie góralskiej posiadał władzę absolutną. Po śmierci ojca głową rodziny zostawał starszy syn. Wola starszego - to prawo dla młodszego. Selim osmielił się pójść przeciw woli starszego brata, za co został przeklęty przez niego i ludzi, a po śmierci, jak sądzili górale, bóg także odtrąci go od siebie.

Z tym adatem związany był stary obyczaj - sąd starszyzny. "I starcy s białymi włosami sudili raspru melodych" - podkreślił autor w poemacie "Izmail-Bej". Rada starszych wspólnie decydowała o wszystkich sprawach sądu.

W kaukaskich poematach Lermontowa znalazło odbicie wiele innych obyczajów górali: moc więzi rodzinnych, przyjaźń i niezwykła gościnność, uprowadzenie kobiet, nadzwyczajna wojowniczość. Ciągłe niebezpieczeństwo wykształciło w nich hart ducha i bojowość. Ponad wszystko cenili oni wolność, odwagę i męstwo. Góral od najmłodszych lat do późnej starości był wojownikiem. Znalazło to odbicie w stroju górala. Po mistrzowsku opisał Lermontow góralski ubiór Izmail-Beja.

"Na niem czekmień, prostoj bieszmiet.
Czeło pod szapkoju kosmatoj,
Nożny kintżała, pistolet
Blestiat nasieczkoj niebogatoj:
I pierietianut on riemniom,
I szaszka czut 'zwianit na niem..."

Czekmień, bieszmiet, mochnataja szapka - to odzież każdego małego i dorosłego górala. W czasie wojny noszono broń.

Taki naród posiadał legendy i eposy o bitwach, bohaterach, o odwadze i tchórzostwie. W pieśniach sławiono bohaterów oraz przeklinano tchórzów i zdrajców. Jedną z takich pieśni śpiewał podczas obchodów święta bajramu pieśniarz wędrowny. Nazwana ona została "pieśnią czerkieską", "pieśnią dawnych czasów". Mowa w niej o urodzie żeńskiej, o wolności i wiernym koniu.

"Mnogo diew u nas w gorach;
Nocz i zwiozdy w ich oczach;
S nimi żit'zawidna dola,
No jeszczje mileje wola!
Nie żenisia, mołodiec,
Słuszajsia mienia:
Na tie-dięgi, mołodiec,
Ty kupi konia!"

Przedkładanie konia nad piękną kobietę było szeroko rozpowszechnione w folklorze góralskim. Górale uważali, że piękna kobieta nie może być wierna, dlatego ufać jej nie można w takim stopniu jak dobremu koniowi. Podobnie twierdziła religia muzułmańska, która uważała kobietę za niewolnicę mężczyzny.

Rasowy koń był nieodłącznym towarzyszem górala w życiu codziennym i na wojnie, często bywał jedynym przyjacielem człowieka. Stąd - typowo wschodnie zestawienie wspaniałego konia z piękną kobietą.

Broń dla górala była nie tylko środkiem obrony i ataku, lecz także przedmiotem swoistego kultu, rozpowszechnionego na Wschodzie. Ona zdobiła ubiór górala i dom, czasem była jego jedynym bogactwem.

"Blistajet po stienam krugom
Bogatstwo gorca: rużja, strieły,
Kinżały s nabożnym stichom..."

Wyryty na kindźale "pobożny wiersz" wzięty z koranu, według muzułmanina, chronił przed niebezpieczeństwem i haniebną śmiercią.

Do wschodnich obyczajów należały obchody święta bajramu. W poemacie "Izmail-Bej" Lermontow opisał świętowanie bajramu, którego bogaty program przewidywał wyścigi konne, strzelanie do celu, tańce. Do najciekawszych momentów należało wystąpienie pieśniarza, który zwykle był wędrownym poetą i muzykiem śpiewającym pieśni o przeszłości lub współczesnych wydarzeniach i bohaterach.

Autor tak opisał wystąpienie pieśniarza:

"Wot naczinajet: tri struny
Uż zabrienczali pod rukoju,
I żywo, s dikoj prostotoju
Zapieł on piesniu stariny".

Lermontow w sposób malowniczy i sugestywny przedstawił święto bajramu obchodzonego przez Czerkiesów. Istnieje przypusz-

czenie, że poeta sam był obecny na takim święcie w czasie swojego pobytu w dzieciństwie na Kaukazie^{23/}.

Folklor ludów Kaukazu zainteresował Lermontowa jako romantyka, ponieważ był on nasycony fantazją wschodnią. Skłonność do fantastyki w romantyzmie stała się synonimem bogactwa duchowego ludu. Zainteresowanie folklorem łączyło się z jedną z najważniejszych cech romantyzmu - ludowością.

Wśród ludów Kaukazu zachowało się dużo starych wierzeń i legend, w których występowały postacie fantastyczne. O dwóch spośród nich Lermontow wspomniął w poemacie "Auł Bestundzi": o diwie i hurysie. Selim rzekł do Zery, że "ubieżaw iz domaj on stranstwowaj w pustynie odinok i sumraczen, kak diw, ditia proklatja". L.Semionow pisze, że "diwy" lub "dewy" spotykamy bardzo często w eposach ludów Północnego Kaukazu^{24/}. Zaznacza on, że postacie tych fantastycznych istot występują także w folklorze narodów Zakaukazia. A.Gren ustalił, że mity o dewach zrodziły się w starożytności w Iranie, przy czym duchom tym, które uważano za złe, przypisywano potworną siłę^{25/}.

O hurysach poeta wspomina przy opisie urody Zery:

"Kazałos', wsia ona była slita,

Kak gurii, iz sumraka i swieta..."

Hurysy, według starych legend góralskich, radośnie witają w świecie pozegrobowym dusze śmiełków^{26/}.

W poemacie "Izmail-Bej" wystąpiła postać złego ducha, strąconego z nieba.

"Užasna ty gora Szajtan,
Pustyni staryj wielikan;
Tiebia złoj duch, głasit priedanje,
Postroił dierzostnoj rukoj..."

Duch został strącony z nieba, ponieważ ośmielił się grozić prorokowi, za co w górach "tri stoletja oczarowan, on tiazkoj cepju był prikowan". Legenda o złym duchu była szeroko rozpowszechniona w kaukaskich wierzeniach^{27/}.

Czytając wczesne poematy kaukaskie Lermontowa odczuwamy wyraźnie, że obrazy poetyckie autor czerpał nie z książek, lecz z autopsji, osobiście bowiem obserwował przyrodę i obyczaje tubylców, badał ich folklor. Lermontow doskonale wykorzystał wszystkie cechy orientalne Kaukazu, z ogromnym talentem i dużą znajomością odtworzył w swoich poematach specyficzny klimat, koloryt tej wschodniej krainy i "ducha" czasu.

Wschodnie motywy, które posłużyły artyście pomocą we wzbogaceniu postaci samych bohaterów, ujęte zostały w ramach tradycyjnej powieści poetyckiej tak pod względem treści, jak formy.

Powieść poetycką ukształtowaną przez Byrona i wzbogaconą przez romantyków polskich /zwłaszcza A.Mickiewicza/ i rosyjskich /zwłaszcza A.Puszkina i poetów-dekabrystów/ Lermontow wykorzystał do przedstawienia mścicieli kaukaskich.

Ośrodkiem akcji każdego poematu Lermontowa był bohater i jego los bez względu na to, czy uosabiał on typ indywidualizmu egoistycznego /Adzi, Selim, Hadzi/, czy był syntezą dekabrystowskiego i bajronicznego bohatera /Ismail-Bej/.

Portrety bohaterów, ich losy zostały ujęte w formie fragmencików, niedomówień. Sensacyjność i niejasność fabuły posłużyły jako środek do wyeksponowania postaci głównego bohatera, do przedstawienia jego psychiki. Wsunęta na pierwszy plan postać głównego bohatera zespalała sobą fragmenty akcji i orientalnego tła.

Właściwości psychiki głównych postaci poematów kaukaskich określając charakter konfliktu rzutowały na sposób narracji. W poematach "Kały" i "Hadzi Abrek" Lermontow posłużył się metodą zespolenia pierwiastków opisowych i lirycznych w równym stopniu. W "Aule Bastundzi" i zwłaszcza w "Izmail-Begu" liryzm dominował nad opisem, ponieważ wydarzenia często ukazywane były za pomocą wewnętrznych przeżyć bohatera. To pozwoliło autorowi skupić się na momentach najbardziej ekscytacyjnych, w których najjaskrawiej odsłaniaли się bohaterowie i dominowały kulminacje dramatyczne /np. zabójstwo Kozaka, od którego Izmail dowiedział się o losie mieszkańców rodzinnego aulu, sprzeczka Izmaila z Rosłambekiem o metody walki z wrogiem/.

Styl wschodni utworów kaukaskich Lermontowa przejawiał się nie tylko w egzotyce tematycznej, lecz w ogólnej stylizacji orientalnej. Stylizacja wschodnia była bezpośrednio związana z orientalnymi postaciami bohaterów poematów oraz z tłem Kaukazu. Poważną rolę odegrał w niej język.

Przejawiło się to w warstwie leksykalnej Lermontowskich powieści petyckich. Autor posłużył się wyrazami dotyczącymi realiów Wschodu /np. alkoran, Allech, bajram, giur, dziw,

hurys, kalian, Mahomet, meczet, mułła, peri, prorok, Simum, szajtan/, wyrazami lokalnymi /np.abrek, auł, bieszmet, czekmień, czichir', dżigit, kałły, lezginka, sakla, uzdień/, onomastyką /Adzi, Bej-Bułat, Hadzi, Izmail, Leila, Rosłambek, Selim, Zara/ i topomastyką /Maszuk, Bastundzi, Dżemat/. Często autor używał wyrazów: wschód, pustynia, żmija, fatum, które w poezji romantycznej kojarzyły się z Orientem.

Kaukaskie poematy były utrzymane w tonacji surowej i ponurej, przepojone atmosferą namiętności południa, okrucieństwem praw panujących wśród górali i tragizmem walki narodowowyzwoleńczej. Z tym związane było wielokrotne stosowanie takich słów: krew, zemsta, śmierć, trup, wojna, zabójca, fatum /"rok"/. Są to, według K. Wyki, słowa - klucze, które określają charakter wizji poetyckiej i pozwalają zrozumieć estetyczno-poglądową koncepcję utworów^{28/}.

Rodzaj figur stylistycznych użytych w obrazowaniu przez Lermontowa odpowiadał charakterowi jego wyobraźni i wymogom stylu wschodniego romantyków. Styl wschodni był pojmowany przez nich jako "styl przesady", styl metaforyczno--alegoryczny wzbogacony fantastyką. Takich cech dopatrywali się romantycy w sztuce i w poezji Wschodu, uważali je za uniwersalne i godne do naśladowania, Dlatego kaukaskie utwory zostały nasycone epitetami, porównaniami, metaforami o charakterze orientalnym.

Wśród bogactwa różnorodnych epitetów następujące można uznać jako wschodnie: iranskaja roza, szcástliwaja Piersija, gornyj duch, wostocznaja krow', piersidskij kowior, wostocz-

naja niega, turieckij tabak, juźnyje strasti, wostocznyje, czerty.

W celu stylizacji orientalnej autor zastosował porównania proste i rozbudowane. Na przykład urodę Zary /"Auł Ba-stundzi"/ poeta porównał z owocem południa.

"Priekrasna wolnoj dikoj prostotoju,
Kak juźnyj płod rumiany, zełotoj,
Jbryzgannyj duszistoju rosoj".

Namiętne uczucie Selima do Zary zostało porównane z górskim potokiem, nawet z zemstą. Rasowy koń jego skakał lekko i szybko jak szarańcza, jeździec na nim przypominał złego ducha. Hiperboliczne porównania poeta stosował przy opisie przeżyć bohaterów i obrazów Kaukazu. Oto jak zostały ukazane przeżycia Izmań-Beja, który dowiedział się od Kozaka o losie rodzinnego osiedla:

"Kak w łuczach zariewo pożara,
Kak ława Etny po polam,
Bolnoj rumianiec po szczekam
Jego razliłsia; i blistali
Kak lezwija krowawej stali
Głaza jego..."

W następującym urywku Lermontow obok rozbudowanego porównania użył animizacji, ponieważ góralskiej chacie przypisał właściwość żywej istoty.

"Nie duch kowarstwa i obmana
Manił triepieszczuszczim ogniom,
Nie oczy zlobnyje szajtana
Swietilisia w uszczelje tom:

Dwie sakli białe, proste
Tajatsia mirno za siełom".

Bogata metaforyka poematów była zastosowana zgodnie z ówczesnym wyobrażeniem o poezji orientalnej. Jako przykład niech posłuży ten urywek:

". . . . nagornyj klucz...
Bieżał po kamniach, świetle i gniemucz,
Niebies wostocznych gołuboje oko
Gładielos' w niem i pławał żarkij łucz
W jego wołnie studionoj i głębokoj..."

Jak widać, tu wystąpiły trzy metafory /"nagornyj klucz bieżał", "niebies wostocznych gołuboje oko gładielos'" i "pławał żarkij łucz w jego wołnie"/, przy ich pomocy autor wyraził piękno górskiego krajobrazu.

Rekapitulując powyższe rozważania można stwierdzić, że wczesne poematy o Kaukazie zapoczątkowały jeden z ważniejszych kierunków twórczości Lermontowa.

Egzotyczny temat Kaukazu związany nie tylko z obrazami górskiej przyrody, lecz także z ideą wolności ludu dał poecie możliwość po nowemu rozpatrzeć problem bohatera romantycznego i wprowadzić nowe cechy do stylu romantycznego. Poematy kaukaskie Lermontowa wzbogaciły literaturę rosyjską o nowe wartości poznawcze i artystyczne.

PRZYPISY

1. Cyt. według: L. Ginzburg: Tworczeskij put' Lermontowa. Leningrad 1940, s. 121.
2. N. Dżusojew: Tema Kawkaza w russkoj litieraturie i w tworczestwie Kosta Chetagurowa. Stalinir 1955, s. 36-37.
3. N. Kapijewa: Kawkaz w russkoj poezji I połowiny XIX w. /w:/ "Litieraturnyj Dagiestan", Machaczkała 1947, s. 199-204.
4. L. Grossman: Lermontow i kultury Wostoka. /w:/ "Litieraturnoje nasledstwo", t. 43-44, Moskwa 1941, s. 675-680.
5. J. Bachórz: O polskim egzotyzmie romantycznym: /w:/ Problemy polskiego romantyzmu, Seria 2, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1974, s. 281.
6. "Kały" /wyraz czerkieski/ - zabójca.
7. S. Andriejew-Kriwicz: Lermontow. Woprosy tworczestwa i biografii, Moskwa 1954, s. 62.
8. "Abrek"- tutaj: odszczepieniec wykluczony z rodu i rodziny.
9. A. Andriejew-Kriwicz: Op.cit. s. 60-61.
10. J. Reychman: Podróznicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w. Warszawa 1972, s. 116.
11. M. Janion: "Agaj-Han" jako romantyczna powieść historyczna /w:/ Romantyzm. Studia o ideach i stylu, Warszawa 1969, s. 56.
12. Teksty źródłowe znajdują się w: M. Lermontow: Izbrannyje proizwiedienija w dwóch tomach. t. I. Moskwa-Leningrad 1964. Wszystkie cytaty pochodzą z tego wyboru utworów Lermontowa.

13. "Bej" /po turecku/ - książę.
14. Jego prototypem była postać historyczna - kabardyński książę Izmail-Bej Atażukin.
15. J.Borsukiewicz: Lermontow a Mickiewicz. /w:/ O wzajemnych powiązaniach literackich polsko-rosyjskich, Wrocław - Warszawa - Kraków 1969, s.104.
16. N.Brodskij: M.Lermontow. Biografia, t.1. Moskwa 1945, s.334.
17. A.Andriejew-Kriwicz: Op.cit. s.44.
18. Prototypem tej postaci był znany z wiarołomstwa książę Rosłambek Misestow.
19. J.Bachórz: Op.cit., s.275.
20. B.Salamow: Obyczai i tradicii gorcow. Ordżonikidze 1968, s.39.
21. J.Bachórz: Op.cit., s.285.
22. "Adaty" - to niepisane prawa górskie, których starożytne tradycje złączyły się z nakazami muzułmańskiej religii.
23. S.Andriejew-Kriwicz: Op.cit., s.63-66.
24. L.Siemionow: Lermontow na Kawkazie, Piatigorsk 1939, s.21.
25. L.Siemionow: Lermontow i folklor Kawkaza. Piatigorsk 1941, s.67.
26. L.Siemionow: Lermontow na Kawkazie, s.22.
27. Ibidem, s.51.
28. K.Wyka, Słowa - klucze. /w:/ "Zagadnienia Rodzajów Literackich" 1962, s.2.